

“Kui Nõukogude Liidus kordasaadetud kuriteod olid “barbaarses Idas” n-ö normaliteet, siis Kesk-Euroopas teostunud massimõrv oli humanistlike ja valgustuslike ideaalide häving ning seepärast võikam ning arusaamatum Idas juhtunud massimõrvadest,” osutab Andrei Hvostov.

Gesamtkunstwerk Deutschland

Saksa rahvussotsialismi tundmatu pool

A n d r e i H v o s t o v

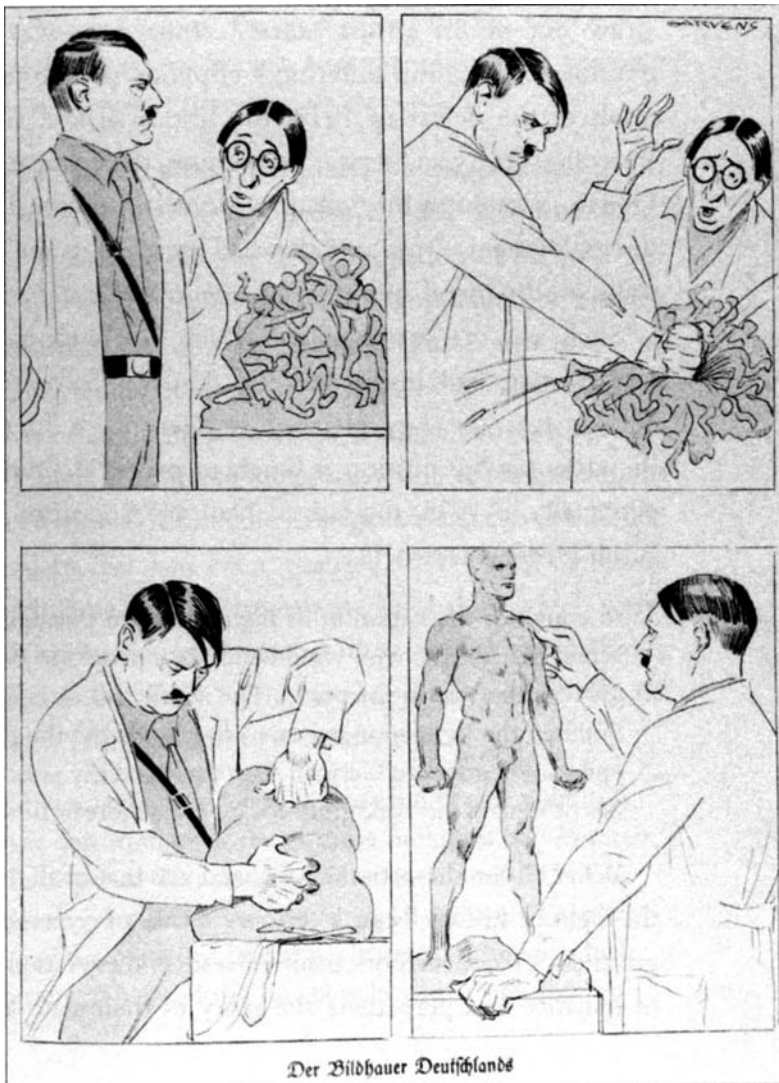
Natside ajal tekkisid tarbimisühiskonna alged – eesliide “Volks-” ehk “rahva-” on igavikustatud nimes Volkswagen, aga sama levinud olid 1930. aastatel ka sellised tuletised nagu Volkswohnung (rahvakorter) või Volksempfänger (rahvaraadio).

Käesoleva ajakirja erinumbri koostaja soov oli, et ma kirjutaksin Saksa rahvussotsialismi fenomenist lähtuvalt nüüd juba (kuri)kuulsast mängufilmist “Der Untergang”, mida Eesti filmihuviline võis näha eelmisel aastal Pimedate Ööde filmifestivalil. Kuigi seda filmi tundvate inimeste hulk ei saa meil olla väga suur – tegemist on ikkagi vaid Tallinnas ja Tartus aset leidva festivali linatõe-ega, mis laiemasse levisse ei jõudnud –, tundub mulle ometi, et rahvussotsialismi külgetõmbejõu seletamist oleks kohane alustada just sellest teosest. Film, mis tunnistati 2004. aasta parimaks Saksa mängufilmiks (linastub alates aprillist ka Eestis), on saanud kriitikutelt kõvasti sa- kutada. Ei hakka siinkohal peatuma Eesti kriitikute sõnavõttudel, küll aga

meie inimeste retseptisioonil Saksamaal avaldatud kriitikale.

Esmalt siiski paar sõna filmi “Der Untergang” sisust. See põhineb Hitleri isikliku sekretäri Traudl Junge mälestustel, ilmunud 2002. aastal pealkirja all “Bis zur letzten Stunde. Hitlers Sekretärin erzählt ihr Leben”. Filmi tegevuspaik on Hitleri punker ning selle lähiümbrus 1945. aasta kevadel. Toimuvat näidatakse Traudli silmade läbi. Filmis on veel üks oluline liin – umbes 13-aastase hitlerjunge Peter Kranzi lugu. Meenuta-ge üldtuntud fotot, mis kujutab Hitlerit verinoorte sõdalasejuntsude autasustamisel Riigikantselai aias. Stseeni muu- dab mälestusväärseks Hitleri žest: ta patsutab ühte Raudristi ordeniga autasustatud last põsele; liigutus on muutu-

nud füüreri künismi näiteks – mees saa- dab rahvuse tuleviku kindlasse surma, etendades seejuures lahketele (paral- leel Auschwitzis surmalaagris tegutsenud kirurg Mengelega on ilmne, ka see mees olevat katsealustele lastele enne meditsiinilisi eksperimente šokolaadi andnud). Filmis “Der Untergang” on sel- lele reaalsuses eksisteerinud sõjakan- gelasest poisikesele antud Peter Kranzi nimi. Tema tegelikust identiteedist ei tea ma midagi öelda, sest inimene, kes sai Riigikantselai aias Hitleri põsepatsutuse osaliseks, elavat küll tänase päevani Berliinis, kuid uue nime all, vältides ava- likkuse tähelepanu ning olles kuulda- vasti oma lapsepõlve suurtegedest täie- likult lahti öelnud. Film “Der Untergang” on kahe noore inimese lugu, täpsemalt

O. Carvinsi karikatuur "Saksamaa skulptor" aastast 1933. Tollal võrreldi Hitlerit skulptoriga, kes loob uue saksa rahva, aga ka uued täiuslikud linnad, maastiku, teed ja tööstushooned, mis üksteist esteetiliselt toetavad.

nende ellujäämise lugu; näeme kahekümneaastase neiü ja kolmeteistkümnese poisikese läbielamisi Berliinis, mille tänavatel käivad juba täiesti lootusetuks ja tegelikult ka mõttetuks muutunud tänavalahingud, mille pööramist lõppvõiduks (*der Endsieg*) saab uskuda vaid Hitleri-sugune fantast.

Saksa arvustajaid šokeeris Hitleri "inimlikustamine" selles filmis. Eestis ei saada sellest emotsioonist aru. Üks meie tuntud filmiinimesi avaldas eravestluses arvamust, et Saksa kriitikute nõrdimuse varjatud põhjus on filmi lõpus ekraanile ilmuv reaalne Traudl Junge, nimele vaatamata nüüd juba üle kaheksakümne vanaproua, kes tunnistab, et hoolimata noorusaja naiivsusest ja otsese seose puudumisest natsiaja

kuritegudega, peab ta end siiski täiel määral vastutavaks tehtud õuduste eest ja arvab sellise vastutuse koormat kandvaks igat sakslast. Saksa kriitikute raevu otsimine sellest ülestunnistusest on absoluutselt alusetu. Saksa haritlaskonna praegust meelsust arvestades polnud Traudl Junge sõnad mitte ainult poliitilise korrektsuse ilming, vaid nende ahastuse manifest; kollektiivse süü tees on Saksa haritlaskonnale nii sügavalt omane, et teatud juhtudel muudab see suhtlemise nendega meie jaoks keeruliseks – Sinimägede 1944. aasta epööa tähendus Saksa haritlastele on vaid see, et Eesti leegionärid pikendasid oma kangelasliku võitlusega Hitlerile antud aega.

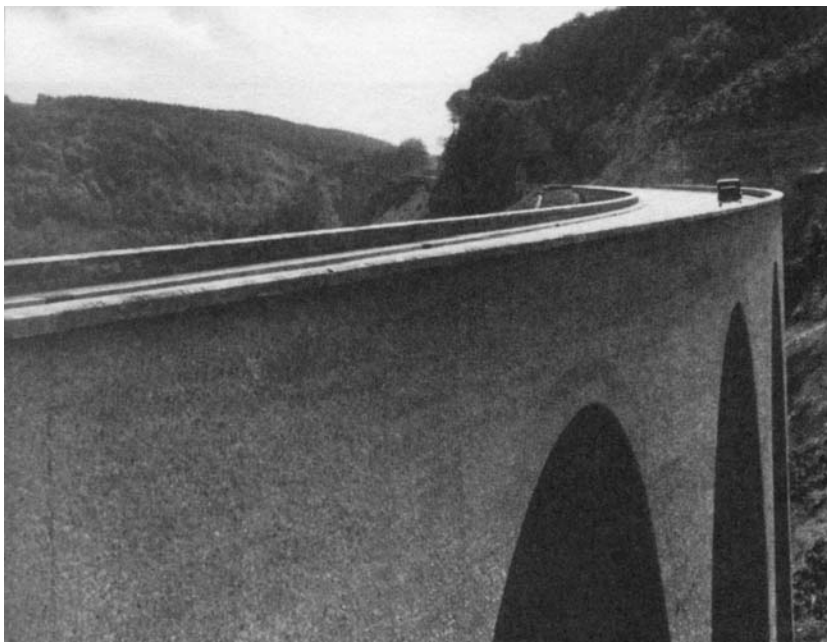
Sakslaste Hitleri-viha süvapõhjustest

arusaamiseks on siiski vaja lisada üks oluline nüanss. Publiitsist Sebastian Haffner on oma bestselleriks muutunud raamatus "Anmerkungen zu Hitler" (esmatrükk 1978) jaotanud diktaatori pärandi tema saavutusteks, vigadeks, reetluseks ja kuritegudeks. Haffneri väga ebatraditsioonilise ja isegi ülijulge väite järgi võinuks Hitler olla oma valitsemisaja esimese poole tulemuste põhjal seni ajani sakslaste suurim ning armastatuim riigimees – oleks ta vaid lõpetanud oma tegevuse 1939. aastal, oleks talle kõik andeks antud. Isegi tervete inimrühmade tagakiusamine rassilistel või poliitilistel tunnustel, sest võrreldes Natsi-Saksamaa koonduslaagrivangide hulka 1937. aastal (umbes 30 000) represseeritud-hävitatud hulgaga samaaegses Stalini N Liidus, kaotab tees natsirežiimi erakordsest rahvaenulikkusest usutavuse. Paraku ei lõpetanud Hitler oma tegevust 1939. aastal. Teda ei kõrvaldatud riigipöördega, ta ei langenud atentaadi ohvriks. Ta alustas sõda. See oli viga. Ta alustas rassihävituseprogrammi. See oli üheaegselt nii viga kui ka kuritegu. Ta kaotas sõja. See oli... reetmine. Hitleri vihkamise alateadvuslik põhjus on Haffneri järgi sakslaste sügav pettumine inimeses, kellest loodeti algselt Saksamaa päästjat, kuid kes põhjustas selle asemel maa purustamise, miljonite kaasmaalaste hukkamise, riigi lõhestamise kahe poliitilise maailmakorralduse vahel ning, mis kõige kohutavam –, andis sakslastele põhjuse tunda ületamatuid süümepiinasid ning igavesti kestvat häbi koonduslaagrite ning massimõrvade pärast. Hitler ei ruineerinud Saksamaad mitte ainult füüsiliselt – selle oleks talle võinud isegi andeks anda –, ta paiskas oma maa moraalsesse kuristikku. See on tema vihkamise ja põlgamise põhjus. See on põhjus, miks Saksa haritlane ei taha näha "inimlikustatud" Hitlerit. Sest ta on reetur. Ta on Juudas.

Remargina Hitleri ja Stalini kuritegude võrreldavusest, milline küsimusepüstitus lahvatab aeg-ajalt avalikes debattides mitte ainult Eesti-siseselt, vaid ka väliselt. Vaidlusi jälginud inimene teab, et Läänes pole nende kahe võrreldavuse tees kaugeltki nii populaarne kui Eestis. Tavaline selgitus kõlab järgmiselt: sotsialism olnud ideena hea, probleem olnud vaid vales teostuses, sellal

kui natsism olnud juba oma põhimõtetes väär. Lisan sellele arutluskäigule ühe rassistliku nüansi, mis nendes arutlustes tähelepaneliku silmaga lugedes välja tuleb: kui N Liidus kordasaadetud kiirteed on "barbaarses Idas" n-ö normaliteet, siis Kesk-Euroopas teostunud massimõrv on sajanditepikkuse kultuuri katkestus, humanistlike ja valgustuslike ideaalide häving, ning seepärast võikam ning arusaamatum Idas juhtunud massimõrvadest. Võrreldgem Stalini ja Hitleri noorpõlve. Esimese revolutsioonilise tegevuse algus Kaukaasia linnades oli äravahetamiseni sarnane tavalise kriminaalse banditismiga. Jossif Džugašvili jätkas seda tegevust kõrgeimale võimastmele jõudes küll uute meetodite ning enneolematu haardega, kuid tegude loogika ise oli ikkagi jätk kriminaalsele ekspropieerimisele ning pörandaalusele vendetale, mida ta oli noorena harrastanud. Kui erinev sellest oli Adolf Schickelgruberi noorpõlv kultuurist üleküllastunud Viinis, keset kõiki neid boheemlis-intellektuaalseid harrastusi, mis iseloomustasid ka Vene kirjandusloos "hõbeajastuna" tuntud liikumise kandjaid või siis näiteks Eesti kirjanduse Siuru-põlvkonda. Noor Hitler hoidis söögi arvelt kokku, et osta võimalikult sageli pilet Viini ooperisse, ning olnuks täiesti ootuspärane, kui sellest "läbikukkunud postkaartide pintselidajast" saanuks hinnatud teatridekoratsioonide visandaja ning lavakunstnik. Tal olid selleks vaieldamatud eeldused. "Meie Hitler on suurem kurjategija kui teie Stalin, sest meie, sakslased (*resp.* eurooplased), oleme kultuursemad ja tsiviliseeritumad ning see, mis teile on normaliteet, on meile perverssus," võiks kõlada sakslase või ka prantslase alateadvuslik, ajusoppidesse peidetud argument diskussioonides kommunismi kuritegude üle, mida Ida-Euroopa rahvad on alid ikka ning jälle algatama.

Ameerika publitsist Susan Sontag oli üks esimesi Lääne haritlasi, kes sõandas avalikult küsida, milles peitus rahvussotsialismi võlu. Tema essees pealkirjaga "Fascinating Fascism" (ilmus ajakirjas *New York Review of Books*, 6.2.1975) pööratakse tähelepanu Natsi-Saksamaad iseloomustanud ilukultusele. Täpsemalt ilusa inimkeha kultusele, mille andekaim esindaja oli filmirežissöör Leni Riefenstahl. Tema filmid, asja-

Natsirežiimi ajal ehitatud kiirteed ühendasid endas tehnoloogia ja esteetika, masinad ja looduse, mineviku ja tuleviku. Kiirteid käsitati püramiididega võrreldavate esteetiliste monumentidena.

tundjate hulgas teatud imetletud "Tahte triumf" ning veelgi enam maailmakuulus Berliini olümpia film, näitavad klassikaliselt ilusat inimkeha, mida juhib raudne tahe. Sõjajärgse denatsifitseerimisega Saksa kultuurielust tõrjutud Riefenstahl leidis tegevust fotokunstis. Tema uueks rahvusvaheliseks läbilöögiks osutus fotoalbum "The Last of the Nuba", mille tegemiseks rändas Riefenstahl korduvalt Sudaanis elavate nubade juurde. Selle hõimu esindajad on pikad musklišid inimesed, klassikaliste proportsioonidega atleedid ning, kuigi mustanahalised, vastavad nad täielikult natside iluideaalile (mitte unustada, nubad on sõdalased, kelle väärtushinnanguis esinevad samad mõisted, mis natside moraalkoodeksis – elu on võitlus, kus peale jäävad vaid tugevad isendid). Sontag märgib teatud üllatusega, et Kolmanda riigi üks esipropagandiste Leni Riefenstahl osutus nubasid ülistava albumi järel rehabiliteerituks, ning seda just sellepärast, et Riefenstahl annab vaatajaile "fašistlikku esteetikat".

Hitleri paleuseks oli *Gesamtkunstwerk Deutschland* – terviklik kunstiteos, mille üksikud komponendid, nagu rahvas, linnad, maastik, aga ka teed ja tööstushooned, pidid olema täiuslikud, üksteist esteetiliselt toetavad. Lõpptulemus on sel juhul liidetavate

summast suurem. Kontseptsioon *Gesamtkunstwerk* omistatakse helilooja Richard Wagnerile, 19. sajandi lõpu kultusheliloojale, kelle loomingut ahmis endasse ka noor Hitler oma Viini-aastatel. Wagner lõpetas ooperiteatris traditsiooni, kus muusika prevaleeris teksti üle – tema õpetuses olid need võrdselt tähtsad, nii nagu polnud teisejärguline ka teatrimaja ega lavakujundus. Ükskõik polnud ka publiku kvaliteet. Wagneri järgi tuli helilooja kavatsustest arusaamiseks luua vajaduse korral uus publik. *Gesamtkunstwerk* oli täius, mis saavutati kõikide komponentide koostöös. Seda mõistagi Helilooja või lihtsalt Looja kavandite järgi. Asendades Looja siinkohal kunstnikukalduvustega diktaatori ehk juhiga (*der Führer*), võiksime saada aimu, milline oli Hitleri ettekujutus tulevasest Saksamaast.

Natsism ja modernism on eelnenuga kokku kõlav teema. Kirjandust, mis tõestab natside premodernistlikku pürgi, võib raamatukogudest leida sadade meetrite kaupa. Enam on tuntud näiteks dihhotoomia "halva/rikutud" linna ning "hea/terve" küla vahel: ideoloogilise väljundi leidis see *Blut und Boden*'i kontseptsioonis – Himmleri pretoriaanid pidid sõja lõppedes SS-univormid varna riputama ning tõmbama selga talupojarõivad, et asuda harima vallutatud ida-

alasad. Natside ja modernismi üle arutlemise teeb keeruliseks üldlevinud hoiak, et "modernismiga" seltsivad sellised mõisted nagu "demokraatia" või "inimõigused". Kuna islamimaailmas pole need põhimõtted läbi löönud, eitatakse Läänes ka enamiku islamimaade õigust nimetada end "modernseteks". Need maad on meie diskursuses "eelmodernsed" või suisa "keskaegsed". Kui loobuda modernismi seostamisest teatud ühiskondlike korralduste või inimõigustest tuletatud kontseptsioonidega, võib aga jõuda väga huvitavate järeldusteni. 1991. aastal ilmus Saksa kirjaruumis tähelepanuväärne kogumik "Nationalsozialismus und Modernisierung", koostajateks ajaloolased Michael Prinz ja Rainer Zitelmann, mille artiklid käsitlevad erinevates eluvaldkondades täheldatud natsiriigi moderniseerimistungi. Eri erialade inimesed leiavad, et NSDAP oli esimene tõeline rahvapartei Saksa ajaloos. Saksa linnade sõjajärgne ülesehitamine teostus juba natsiajastul väljatöötatud kavandite põhjal, kusjuures need põhimõtted mõjusid kuni kuuekümnendate aastateni (Bremen, Hannover, Düsseldorf ehitati üles natsiajastu linnaplaneerijate ideede järgi). Natsiajastu inseneride raketi- ja reaktiivtehnika saavutused on üldtuntud, kuid see polnud ainus valdkond, kus oldi teistest sammu võrra ees. Maailma esimene teleülekanne tehti 1936. aasta Berliini olümpiamängudelt. Ja üldse, kui rääkida propagandast, praeguses kõnepruugis "avalikkussuhetest", siis olid natsid uute tehniliste vahendite ning meetodite kasutuselevõtul väga eesrindlikud. Hitler oli esimene poliitik, kes tuli mõttele kasutada 1933. aasta valimiskampaanias liikumisvahendina lennukit, saades konkurentide ees peale kordi suurema mobiilsuse veel ka mitmetähenduslikkuses väga võimsa loosungi "Hitler über Deutschland". Natside ajal tekkisid tarbimisühiskonna alged – eesliide "Volks-" ehk "rahva-" on igavikustatud nimes Volkswagen, aga sama levinud olid 1930. aastatel ka sellised tuletised nagu Volkswohnung (rahvakorter) või Volksempfänger (rahva-raadio), ning seega polnud sotsiaalse turumajanduse kontseptsiooni väljatöötaja Ludwig Erhardi 1950. aastate hüüdlause "Heaolu kõigile!" midagi uut. Hermann Göringile omistatud ütlus "kahurid

või asemele" on eksitav, sest natside riigis, erinevalt stalinlikust N Liidust samal ajal, olid olemas nii kahurid kui ka või. Natside sotsiaalpoliitika iseloomustamiseks laiemalt vaid järgmine kõnekas fakt: kui nõukogude sõjavangi langenud Saksa sõdureilt küsiti, kuidas nad iseloomustaksid oma kodumaal valitsevat režiimi, saanud ülekuulajad tihtilugu vastuseks, et Hitleri Saksamaa asunud sotsialistliku arengu tee ja et sõja võiduka lõpu järel võidab Saksamaal sotsialism lõplikult. See võib olla maitseasi, millist poolt rõhutatakse liitsõnas rahvussotsialism, kas esimest või teist. Teatud mõttes oli ka Erhardi tuletatud mõiste "sotsiaalne turumajandus" natside järeleaimamine. Võeti oma ajastu kaks ülipopulaarset mõistet, olgu need siis teineteist nii välistavad kui tahes, ning liideti need kokku uueks mõisteks. Sõda lõppes kaotusega, kuid "sotsiaalse turumajandusena" tuntud sotsialismi erivorm võitis Lääne-Saksamaal sellegipoolest. Osalt sellepärast, et valitsev eliit ei tahtnud 1933. aasta valimiskatastroofi kordumist, soovides vältida protestivalijate suurte hulkade taasteket Saksa ühiskonnas, osaliselt aga võitis see sotsialism nii kindlalt sellepärast, et otsustajatel oli vaja vaid arendada natsiajastul tekkinud ideesid või mõnel juhul lihtsalt ellu viia olemasolevad ideed.

Lõpetan sealt, kust alustasin – Oliver Hirschbiegeli filmist "Der Untergang". Nagu märkisin, on selle loo kandev liin kahe noore inimese ellujäämine 1945. aasta tänavalahingutest haaratud Berliinis. Hitleri sekretäri Traudli ning 13-aastase Vene tankide hävitaja Peteri rajad ristuvad kapitulatsiooni päevil. Traudl, kes on üritanud SS-lastest salgaga linnast välja pääseda, peab relvade mahapaneku järel kõndima läbi purjus punaarmee laste summa. Neiu on eelnevalt hoiatatud, et ta ei tohi mingil juhul vaadata ühegi vene sõduri silmadesse (see suurendas tõenäosust saada vägistatud), kuid ometigi juhtub tal õnnetus vaadata ühele purupurjus venelasele otsa. See tõstab plasku alkoholiga ja nõuab, et neiu jookse koos temaga. Sellel kriitilisel hetkel ilmub Traudli kõrvale noor poiss, kes võtab neiu käest kinni ja viib ta kindlal sammul punaarmee laste summast välja. See poiss on Peter, tankihävitajast hitlerjunge, kes veel mõned päevad varem sai Riigikantselei aias ju-

maldatud füüeririlt Raudristi ordeni rinda. Filmi lõpus väntavad kaks noort inimest ühel jalgrattal istudes kusagil puude ja põldude vahel. Nad on pääsenud Berliinist. Nad on elanud üle pruuni katku, nad on pääsenud punasest vägistamisest. Die Stunde Null. Saksa noorus alustab uut elu.

Filmi "Der Untergang" tõeline skandaal pole "inimnäoline" Hitler. Pigem on ohtlik see, kuidas kujutatakse Traudli ja Peterit. Nad on vaieldamatult sümpaatset tegelased, kelle isikuomadustes on jooni, mida hinnatakse kõrgelt ükskõik millises ühiskondlikus korralduses või kultuuris. Traudl on südamik ja hooliv neiu, ka Peter on seda, lisaks on ta vapper ja külmavereline poiss. Ta on hävitanud kaks Vene tanki, saavutus, millega ei saaks hakkama enamik täiskasvanud meestestki. Noored nagu Traudl või Peter esinesid nõukogude filmides komnoorte-partisanidena, Prantsuse filmides on sellised noored *resistance'i* võitlejad, tänastes Ameerika filmides võiksid nad olla mustanahaliste vabastajad mõnes kodusõjafilmis. Ent Hirschbiegeli filmis on sellised noored hoopis tublid natsid. Nad pole põrandaalused vastupanijad režiimile, nad pole isegi mitte natsivõimuga vaimses opositsioonis. Nad on noored veendunud natsid, Peter oma noorusest tulenevalt lausa kaheteistkümnepuuni aasta kasvatusprodukt. Meil kehtivas paradigmas ei saa nad olla positiivsed tegelased. Ent filmis nad on seda. Vaatajal jääb üle vaid küsida, kas nad on head, *hoolimata* rahvussotsialismist, või nad on seda *tänu* sellele. Küsimus jääb vastuseta. Nagu jääb vastuseta, kas rahvussotsialismis oli midagi väärtuslikku, ja juhul kui oli, siis mida täpselt need kaksteist aastat Euroopa ajaloos on meile peale surmalaagrite korstnasuitsu veel andnud.